

ציורים וקישוטים בבתי כנסיות – דת יהודית או דת אלילית?

הרב אהרן קאפח

כבר משחר היות ישראל לעם הופיעו האיסורים להידמות לחוקי הגויים ומעשיהם, ומקראות מפורשים מצינו בתורה המצביעים על כך. למשל:

❖ "על כן לא יאכלו בני ישראל את גיד הנשה אשר על כף הירך עד היום הזה"¹
(בראשית לב לב).

❖ "לא תעשה לך פסל וכל תמונה" (שמות כ ד).

❖ "כמעשה ארץ מצרים אשר ישבתם בה לא תעשו, וכמעשה ארץ כנען אשר אני מביא אתכם שמה לא תעשו, ובחקתיהם לא תלכו" (ויקרא יח ג).

❖ "ומזרעך לא תתן להעביר למלך"² (שם, שם כא).

חוקים אלה, כלומר האיסורים להידמות לחוקי הגויים ולמעשיהם, בין אם הם התנהגויות מדותיות בלתי מוסריות ואף נתעבות, ובין אם הם הנהגות שנקבעות בחוקים דתיים שבקיומם ישנה דרך של פולחן, ובין אם הם סממנים חיצוניים הן בבית תיפלתם והן מחוצה לו, שאמנם בסממניהם אין עבודה דתית, אך הם משמשים תפאורה ואוירה תואמת למקום הפולחן³ – כל אלה יש בהם כדי להצביע על המגמה.

במסגרת חקירתנו נתמקד בבירור הנקודה – או אם תרצה, אמור: התופעה המרכזית – והיא קישוט קירות וחלונות בתי כנסיות על ידי ציורי חולין ו"קודש", כדוגמת כלי

1 אמנם מהוראה זו במקרא, אין איסור עבודה זרה. עיין רמב"ם פירוש המשנה חולין ז ו, על אמרת ר' יהודה שגיד הנשה נאסר על בני יעקב, אמרו לו מסיני נאסר. ועל זה כתב רבינו: "אתה צריך לדעת שכל מה שאנו נזהרים ממנו או עושים אותו היום אין אנו עושים זאת אלא מפני ציווי ה' על ידי משה, לא מפני שה' צוה בכך לנביאים שקדמוהו, דוגמא לכך, אין אנו אוכלים אבר מן החי לא מפני ציווי ה' על ידי משה, לא מפני שה' צוה אלא מפני שמשא אסר עלינו אבר מן החי במה שנצטווה בסיני שישאר אבר מן החי אסור. וכן אין אנו מלים בגלל שאברהם מל את עצמו ואנשי ביתו, אלא מפני שה' צונו על ידי משה להמול כמו שמל אברהם עליו השלום. וכן גיד הנשה אין אנו נמשכים בו אחרי אסור יעקב אבינו אלא צווי משה רבינו. הלא תראה אמרם 'שש מאות ושלוש עשרה מצות נאמרו לו למשה בסיני' (מכות כג ע"ב), וכל אלה מפלל המצות".

אמנם במורה הנבוכים (מהדורת הגר"י קאפח, ירושלים תשל"ב), ח"ג מח היפנה לטעם התורת.

2 ראה מו"נ ח"ג לז, ד"ה 'וממה שנעיר עליו'.

3 ראה הלכות שופר א ג: "שופר של עבודה זרה", ועיין הגר"י קאפח אות יא באורך.

המקדש בצורתם הנכונה ושאינה נכונה,⁴ סמלי חגים, שבטים, תשמישי קדושה, ציצים ופרחים, וכיוצא.

שאלת היסוד העומדת לנגד עינינו, היא: האם יש להתיר, לכתחילה או בדיעבד, עיטורים וציורים כאלה, או שמא יש בזה איסור של הליכה בחוקות הגויים? ואם אין הדבר עומד בהגדרות אלה, שמא יש בכך לפחות הפרעה למהות ומטרת התפלה?⁵

תחילה נפתח ונאמר, שעיתור בתי-כנסיות הוא תופעה קדומה מאד. אמנם עובדת קדמותה ועתיקותה אינה מצביעה שברצון חכמים נעשתה. אדרבה, זו היתה תופעה נפוצה במקדשיהם של הגויים עובדי האלילים. גורמים חיצוניים אלה שלטו במרחב והיו העיקריים בסביבה (אף כי לא היה להם יסוד ועיקר בתורה), ומהם ומסביבתם הושפעו היהודים וקיבלו מנהגיהם, אם ברב ואם במעט. תחילה היו אלה היווניים והרומיים (אם לא נזכיר את העמים שקדמו להם) ששלטו והשפיעו, ואחריהם גם הנוצרים. כפי שנראה להלן, הדת הנוצרית קידשה את החומר בזמנים מאוחרים יותר, כדוגמת פסלים המסמלים דמויות ומוטיבים דתיים, ובאופן צנוע יותר ציורים ועיטורים למיניהם באותה מתכונת.

במאמרנו זה, באים אנו לבדוק, היכן היה כח השפעתה של התופעה חזק, דהיינו השפעת העם שישראל יושבים בקרבו. והדבר החשוב ביותר והוא הגורם המכריע, מה אומרת ההלכה בנידון, ובפרט הרמב"ם, משום שאנו כפופים לחוק הדתי, ולא ההיפך.

על ציורי ביהכ"נ ב"דוּכָא אִירוּפּוּס"

כשאמרנו לעיל שתופעה זו קדומה, כוונתי שלא נוכל להתעלם שכבר בזמן חכמי המשנה, נמצאו בתי כנסיות במקומות שונים בארץ ומחוצה לה שבִּרְצַפְתָּם ובקירותיהם היו ציורים ופסיפסים שמאפייניהם היו דמויות בני אדם, חיות, עופות, וסמלים דתיים, כדוגמת שופר, לולב, אתרוג, מנורה וכיוצא. הדוגמה הנפוצה שממנה רגילים להדגים,

4 כגון צורת המנורה כפי שצוירה והובלטה בשער טיטוס. על צורת המנורה לשיטת הרמב"ם והמחלוקת על צורתה כפי שהיתה במקדש, ראה: הרב עופר קאפח, 'מנורת זהב טהור', מעלי עשור, תשמ"ת, עמ' 244 – 265.

5 ראה תשובת הרמב"ם, תובא לקמז.

היא רצפתו וקירותיו של בית הכנסת שב"דוֹרָה אִירוֹפּוֹס"⁶ [כתיב אחר: "דוֹרָא" וכו'], ובין היתר, אלו הדברים שנכתבו על כך:⁷

מבחינה היסטורית-תרבותית, והיסטורית-דתית, חשובה העובדה, כי במאה ה-3 לא חששה עדה ישראלית בגולה לקשט את קירות ביהכ"נ בציורי דמויות אדם – דמויות גיבורי המקרא (דבר זה נמצא, אמנם, גם בעיטורי בתי כנסת בגליל).

במקור מוקדם יותר ונרחב שעליו נסמכה מובאה זו, מוצאים אנו התייחסות למקורה של התופעה. כוונתי לספרו של הארכיאולוג פרופ' אליעזר ליפא סוקניק על ביהכ"נ של "דורא אירופוס", שנתפרסם לפני כששים שנה.⁸ ועל אף אריכות הדברים, ראיתי להעתיק את לשונותיו כמעט במלואם, מלבד השמטות בודדות שאינן נוגעות במישרין לנדונינו, והרוצה לעמוד על מקורם, יעיין עליו במקומו.

גדולה היתה התמיהה כשנתגלה באמצע המאה התשע-עשרה, עם ראשית חקירתם השיטתית של שרידי בתי-הכנסת העתיקים בארץ-ישראל, כי מחזור התבליטים שבעיטורים של בתי-הכנסת האלה מכיל דמויות של בעלי חיים, ואף של בני אדם. עד הימים ההם שררה דעה מוסכמת, בין אצל יהודים ובין אצל שאינם-יהודים, כי היהדות מתייחסת בשלילה גמורה לעיטורים כאלה, ואינה סובלת שום דמויות כלל מעולם החי, ואפילו לשם קישוט בלבד, ועל אחת כמה וכמה בבנינים שנועדו לצרכים דתיים, כגון בתי-כנסת. התגלית החדשה הייתה איפוא לפליאה, ובעולם המחקר הורגש הצורך לבקש ולמצוא לה פתרון.

קצת מן החוקרים ניסו לבאר את מציאותן של הדמויות האסורות בבתי-הכנסת העתיקים, בַּסְבָּרָה, שבתי-כנסת הללו נבנו בעדות יהודיות שלא היו תמימות-דעים עם היהדות הרשמית, האורתודוקסית. לפי סברה זו הייתה קיימת בתקופה הזו כמין יהדות ריפורמית-ליברלית, מעין זו שבימינו, שלא השגיחה באיסור, והרשתה לעצמה לקשט את בתי הכנסת שלה עיטורים שנושאייהם לקוחים מעולם זר ומתנגדים לרוח היהדות המסורתית.

אולם ביאור זה לא היה עשוי להתקבל, מאחר שהיה מופרך מתחילתו. שהרי עיטורים דמויתיים נמצאו לא בבית-כנסת אחד בלבד, אלא בכל הבניינים מסוג זה שנתגלו בגליל. וכי יעלה על הדעת שבגליל, מרכזה העיקרי של היהדות בארץ-ישראל לאחר חורבן הבית השני, מקום מושבן של הנשיאות והסנהדרין, גברה בזמן ההוא עד כדי כך הסטייה מדרכי היהדות המסורתית?

6 עיר קדומה בצפון-מזרח סוריה על גדות הפרת, שנוסדה ע"י היוונים סמוך לשנת 300 לפסה"נ. היום – חורבות אלצאלחיה. פרט לשרידי מקדשים לא-יהודים (שנתגלו שם במקרה בשנת תרפ"א (1921) והם מתקופת שלטון הפרתים במאה השנייה לפסה"נ), נתגלו בחפירות מאוחרות יותר שם (בשנת תרצ"ג (1933)), שרידי שני בתי-כנסת מן המאה השלישית לסה"נ ועל קירותיהם ציורים משוחים בצבע.

7 מיכאל אבי-יונה ושמעון אפרתי, ערך "דוֹרָה-אִירוֹפּוֹס", בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך יב, ירושלים תשי"ט, טורים 251 – 258.

8 אליעזר ליפא סוקניק, 'בית הכנסת של דורא-אברופוס וציוריו'. ירושלים תש"ז. פתיחה. עמ' ג-ו.

המשך חקירתם של בתי-הכנסת הביא עמו נסיון אחר לפתרון הבעיה הזאת. המשלחת של הקרן האנגלית לחקירת ארץ-ישראל, שעסקה בשנות השבעים של המאה שעברה (המאה הי"ט. א"ק) בעריכת המפה של עבר הירדן המערבי, הציבה לה בין השאר למטרה גם את חקירת בתי הכנסת העתיקים. בראש המשלחת הזאת עמדו ק"ר קונדר (C.R. Conder)⁹ וזה"ה קיטשנר (H.H. Kitchener)¹⁰ שבאותה שעה עדיין היה ליבטנאנט¹¹ של המהנדסים המלכותיים, ואחר כך – לורד קיטשנר, שר-המלחמה של בריטאניה הגדולה בימי מלחמת העולם הראשונה. קיטשנר הציע פתרון מעניין לשאלה זו, ודעתו נתקבלה גם על החוקרים הגרמניים ה' קול¹² וק' ואצינגר¹³ (H. Kohl & C. Watzinger), שערכו חפירות שיטתיות של בתי-הכנסת העתיקים בגליל בראשית המאה הזאת (המאה העשרים. א"ק). מתוך קביעת זמן בנייתם של בתי-הכנסת הללו בסוף המאה השנייה או ראשית המאה השלישית לספה"נ, תקופה שבה נשתנתה לטובה יחסה של הקיסרות הרומית ליהדות שבארץ-ישראל, הם באים לכלל דעה, כי בניי בתי-הכנסת הללו, היו מתנות שהעניקו הקיסרים הרומאים ליהדות שבארץ, כשם שנהגו להקים במתנה בניינים ציבוריים לערים האליליות שביקשו להראות להן אות של חסד.

הבנאים הרומיים, שלידיהם מסרו הקיסרים את ביצוע המלאכה, מנהגי היהדות וחוקיה לא היו ידועים להם, ולפיכך קישטו את בתי-הכנסת באותם עיטורים עצמם שבהם היו רגילים לפאר את את בניניהם של עובדי האלילים (ההדגשה שלי. א"ק). משום כבוד הקיסר נאלצו היהודים לקבל את בנייני-המתנה הללו כפי שניתנו להם, ולא יכלו להניא את הבנאים הנכרים מלקשט את בתי-הכנסת עיטורים המתנגדים למסורת היהודית. קיטשנר מביע השערה, כי לאחר שנשתנו התנאים המדיניים עזבו היהודים את בתי-הכנסת האלה ולא השתמשו בהם עוד. ואילו ואצינגר אינו מפליג עד כדי כך, והוא מניח, כי משנתחלפה השושלת של הקיסרים בעלי הטובה רק טישטשו היהודים את דמויות בני-האדם ובעלי-החיים שבעיטורים והוסיפו להשתמש בבתי-הכנסת. ואכן, בכמה מבתי-הכנסת ניכרים סימנים של טישטוש הצורות האסורות, בעוד שהסמלים היהודים ושאר העיטורים מעולם הצומח נשארו שלמים ולא ניזוקו.

אולם גם הסבר זה, כל כמה שיהא נראה בסקירה ראשונה כמתקבל על הדעת ומתאים למציאות הארכיאולוגית, אינו יכול לעמוד בפני הבקורת. הרי לא ייתכן שמעשה רב כזה, הקמת מספר גדול של בניינים מפוארים על ידי המלכות הרומית, מעשה שיש בו גם הפגנה מדינית חשובה ליחסים שבינה ובין היהדות, לא השאיר שום זכר בספרות הזמן ההוא, הן הנכרית והן היהודית. בתלמוד הירושלמי (מגילה עד

9 קלוד ריניה קונדר (1848 – 1910), חוקר בריטי, מחשובי חוקרי ארץ ישראל במאה הי"ט.

10 הרברט הורישיו קיצנר (1850 – 1916), מצביא בריטי יליד אירלנד.

11 ראש המהנדסים. [lieutenant – דרגת קצונה].

12 הווארד ג'ורג' דאגלס קוהל (1889 – 1959), סוציולוג בריטי.

13 קארל ואצינגר (1871 – 1948), ארכיאולוג גרמני. על קוהל ונאצינגר, ראה: רוני רייך, 'מגלי בתי כנסת',

ע"א), מסופר ומודגש הדגשה יתירה ערכו של המעשה, שנכרי בשם אנטונינוס¹⁴ (ומחולקות הדעות אם התגייר האיש הזה או לאו) "נתן מנורה לבית הכנסת", ואולם בספרות התלמודית אין אפילו רמז קל לנדיבות כזאת מצד קיסר רומי. מסורת יהודית מאוחרת יותר, הנמסרת בכתביהם של עולי הרגל היהודיים מימי הביניים, מייחסת את בניין בתי-הכנסת האלה לרבי שמעון בר יוחאי. ומסורת זו, אם גם אין לקבלה כעובדה היסטורית, ואם גם ייתכן שהיא מאוחרת, מכל מקום יש אף בה מעין הוכחה נגד סברתם של החכמים הנזכרים, שהרי היא מיחסת את בנין בתי-הכנסת דוקא לתנא שהיה מפורסם כמתנגד למלכות רומי. ועוד, בחורבות של בתי-הכנסת העתיקים נתגלה מספר הגון של כתובות בעברית, ובארמית וביוונית, חרותות על-גבי עמודים, משקופים וכדומה, לכבודם של מנדבים שונים שתרמו לבנייתם, ואף אחת מהן אינה מזכירה לטובה איזה קיסר רומי.

בעשר השנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה נתגלו בארץ-ישראל כמה בתי-כנסת שרצפותיהם היו עשויות פסיפסים, ורצפות-פסיפס אלה היו עשירות בעיטורי דמויות של בעלי-חיים, ואף של בני-אדם, עוד יותר מבתי-הכנסת העתיקים שהיו ידועים עד אז. בבית-הכנסת הראשון מסוג זה, שנתגלה בנערן שליד יריחו, נמצאו אמנם דמויות האנשים ובעלי-החיים מטושטשות במתכוון, כנראה בידי היהודים עצמם. אולם בבית-הכנסת שבבית אלפא, שנחפר מטעם האוניברסיטה העברית, נשתמר מחזור הציורים בשלמות ואפשר היה לעמוד יפה על טיבו ואופיו. תקופתם של בתי-הכנסת האלה מאוחרת היא, כפי שאפשר להיווכח מסגנון-הבנייה שלהם ומתאריך הנמצא באחד מהם, מאלה שהיו ידועים קודם. מקצתם נבנו בסוף שלטון רומי בארץ-ישראל ורובם בתקופה הביזאנטית. וכי אפשר להעלות על הדעת, שקיסרי ביזאנטיה הנוצרית בנו על חשבונם בתי-כנסת ליהודים בארץ-ישראל?

לפיכך נראה לנו, לאור התגליות החדשות, שיש להעביר תחת שבט הביקורת את עצם תפיסתנו בדבר יחסה של היהדות אל אמנויות הדמות. האיסור המקראי שבמקרא: "לא תעשה לך פסל וכל תמונה", אינו איסור מוחלט שאינו מותנה במטרה שלשמה נעשים הפסל והתמונה, אלא הוא מכוון לדמויות שנעשו לשם פולחן אלילים, כפי שמוכח מתוך הפסוק שלאחריו: "לא תשתחוה להם ולא תעבדם".

אמנם, היקפו של האיסור הזה, ה"סייג" שמסביב לו, עשוי היה להשתנות לפי רוח הזמן: בתקופה מסויימת היה ה"סייג" מצטמצם וכולל רק פסל ודמות שנעשו לשם עבודה זרה, ובתקופה אחרת היה מתרחב ומקיף באיסור המקראי גם דמויות של בני-אדם ובעלי-חיים שנעשו לשם נוי וקישוט בלבד. ואכן, בקישוטים שנמצאו בבתי-הכנסת העתיקים בארץ-ישראל משתקפות שתי התקופות הללו כאחת. הראשונה, שבה לא חששו לקשט את הבניינים אפילו בנושאים שאולים מעולם החי. והשנייה, שבה הרחיבו את ה"סייג" וכללו בו את כל הקישוטים מסוג זה, בלי ליתן את הדעת על המטרה שלשמה נעשו.

עדויות נוספות להתלבטויות בפרשה זו יש למצוא בספרותנו העתיקה. לפיסקה הידועה שבתלמוד ירושלמי (עבודה זרה ב ד): "ביומי דר' יוחנן שרון ציירין על

כותלייה ולא מחי בידן" (בימיו של ר' יוחנן התחילו מציירים על כתלים ולא מיחה בידם), נוספה בשנים האחרונות עוד פסקה דומה לה, שנשמטה בדפוסים על הירושלמי, אולם נשתמרה בקטע של כתב-יד השמור בלנינגראד: "ביומוי דר' אבון ציירין על פסיפס ולא מחי בידן" (בימיו של ר' אבון התחילו מציירים על פסיפסים ולא מיחה בידם). ואף-על-פי שלא נאמר כאן ולא כלום על מהותם של הציורים שעל הקירות וברצפות הפסיפס, יש לחשוב בוודאות שהכוונה היא לציורים שבהם מופיעות דמויות של בעלי-חיים ובני-אדם, שהרי לציורים הנדסיים או לקוחים מעולם הצומח לא התנגדה היהדות מעולם.

עדות ספרותית זו שבירושלמי ערכה רב גם בכך, שהיא גותנת לנו אפשרות לקבוע את הזמן שבו התחילו מציירים ציורים על הקירות וברצפות-פסיפס. עד עכשיו אמנם לא נתגלו ציורי-קירות יהודיים בארץ-ישראל, אולם החקירה הארכיאולוגית של רצפות-הפסיפס שבבתי-הכנסת שנתגלו בארץ, הוכיחה, כי אין אלה קודמות לזמנו של ר' אבון, היינו המאה הרביעית לספח"נ.

מן התגליות הארכיאולוגיות שבארץ-ישראל נתבררה לנו מהותם של הציורים שיקשטו את רצפות-הפסיפס היהודיות: גלגל המזלות וסיפורי המקרא. ואילו תגלית בית-הכנסת שבדורא-אברופוס הראתה לנו בפעם הראשונה, מה היו נושאי הציורים היהודיים שבהם התחילו מקשטים את הקירות במאה השלישית לספח"נ ("ביומוי דר' יוחנן"). יש לשער שמלבד רצפות-הפסיפס היו גם קירות בתי-הכנסת העתיקים בארץ-ישראל ומחוצה לה מעוטרים עיטורים מעין אלה.

אולם ערכה של תגלית בית-הכנסת בדורא-אברופוס לגבי חקר הבעיה של יחס היהדות לאמניות הדמות אינו רק בכך, שעל ידה נתבררה לנו מהותו של מחזור ציורי-הקיר היהודיים, אלא גם ובעיקר בעובדה שהציורים הללו קודמים בזמן לכל מה שנודע לנו עד כה עכשיו מחפירות בתי-הכנסת העתיקים בארץ ישראל, ויש בהם כדי להפיץ אור חדש על מקורותיהם של כל הציורים על נושאים מקראיים שנתגלו עד עתה.

תגלית זו של מחזור ציורי המקרא בחורבות העיר של גדות הנהר פרת פתחה לנו דף חדש בתולדות התרבות היהודית. (עכ"ל פרופ' א"ל סוקניק).

מתוך כל הכתוב לפנינו, ראינו שתופעה זו של קישוט קירות ורצפות בתי-כנסיות מקורה בסגנון שאינו יהודי, או אם תרצה אמור: בראשיתה, רומית היא, שתרבותה ותרבות יון במידת העקרון אחת היא. ואכן מחמת אימת מלכות, נמנעו היהודים מלהביע את מורת רוחם באופן גלוי. אף יתכן שקולם של החכמים לא נשמע ברמה מחמת סחף המוני העם אחר דברים מוחשיים, כך שכמעט ניתן לומר 'תחילתה באונס וסופה ברצון', וכפי שפסק הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה א ח: "שיצר האדם וטבעו כופה אותו לרצות", אך לא רצון חכמים.¹⁵ אולם כאשר הקלה עליהם המלכות את עוליה, ראו לחזור בהם מעיטורים אלה או לכל הפחות לצמצמם. אמנם לגבי הטענה, או יותר נכון ההשקפה, ש"לציורים הנדסיים או הלקוחים מעולם הצומח, לא התנגדה היהדות

מעולם", הדבר כָּלֵל אינו חד-משמעי כפי שניווכח להלן. וכל התייחסותנו לדבריו של סוקניק היא כאל מתאר עובדות,¹⁶ אך לא כאל פסקן הלכתי, מה גם אפשר שקביעתו מכוונת לשאר מבני צבור או בתי מגורים, אך לא לבתי כנסיות, ולשונות הירושלמי אליהם הפנה, אינם עוסקים כלל בבתי כנסיות, וראיותינו לפנינו:

כל המתבונן בירושלמי עבודה זרה (ג ג), יראה, שהמשנה והתלמוד הבא עליה עוסקים במוצא כלים ועליהם צורות מצורות שונות, ושם חילקו בין מכובדין למבוזין. ולאחר משא ומתן שבא בתלמוד, ראינו לשון זה, שבימי ר' יוחנן (המאה השלישית) בארץ ישראל "שרון ציירין על כותלא ולא מחי בידיהו...". כך שמדובר שם באופן כללי כפי שייראה עד סוף הסוגיא, מבלי להזכיר "כי כנישתא". אם כן, האם יעלה על הדעת לומר שר' יוחנן ראה את פעולתם בבתי כנסיות ולא מחה בידם? והיכן מצינו לשון ברור או מרומז על כך שמדובר בבתי כנסיות? אתמהה. אלא כפי שאמרנו והסקנו שכל ההתר לצייר היה בכותלי בתים או מבני צבור שלא היה להם כל שייכות לדבר שבקדושה, או יותר נכון מקום לעבודה זרה, זוהי תפלה. מעתה אין כל נפקא מינה לגרסה שמביא סוקניק בשם כתב-יד השמור בלנינגראד: "ביומי דר' אבון ציירין על פסיפסס [!] ולא מחי בידון". כי כשם שהשבנו על המימרא המובאת בירושלמי על ימי ר' יוחנן, אף כאן תהא אותה תשובה.

אף פרופ' אפרים אלימלך אורבך¹⁷ עסק בנושא באחד ממחקריו, והגיע למסקנות דומות לאלה של סוקניק. מאמרו ארוך ומקיף, ואף כאן ראינו להעתיק מקצת לשונותיו:¹⁸

מאז גילויים של שרידי בתי-הכנסת בגליל על העיטורים, הציורים והתבליטים, המתארים דמויות של בעלי-חיים, ואף של בני-אדם, והמעלים מוטיבים ידועים מן האמנות האלילית, שאלו וחזרו ושאלו חוקרים וחכמים לפשרם, מקורם ומגמתם של כל אלה לאור האיסור המפורש בתורה "לא תעשה לך פסל וכל תמונה"; לאורם של הפירושים, שלפיהם נתפרשו פסוק זה ושכמותו על ידי תנאים ואמוראים, ולאורן של הלכות עבודה זרה, כפי שנתנסחו על ידיהם, חוקרי התלמוד וכן היסטוריונים נזקקו רק במידה מועטת לבעיה זו. הארכיאולוגים, שעמדו תמהים ומשתוממים בפני

16 השה שמואל יבנאלי, מסע לתימן, תל-אביב תשי"ב, עמ' 145, שו' 6 – 7.

17 ג'לוֹצְלֶאָק, פולין, י בסיון תרע"ב (1912) - ירושלים, כ בתמוז תשנ"א (1991).

18 'הלכות עבודה זרה והמציאות הארכיאולוגית וההיסטורית במאה השנייה ובמאה השלישית', בתוך: ארץ

ישראל—מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה, ספר חמישי, ירושלים תשי"ט, עמ' 189.

יש להוסיף כאן את מחקרו המאלף של הרב יעקב ברנשטיין, 'צורות בבתי כנסת', מעלי עשור, תשמ"ח, עמ' 266-305, בו הינו מעלה את התפתחות התופעה מדורות קדומים ואת יחס ההלכה התלמודית והפוסקים הבאים בעקבותיה, שראו במקרים ובמקומות מסויימים לפי דרגת תומרתם וקולתם: גרדי עבודה זרה, שמץ עבודה זרה, ועד ציורי שוא ותפל. שיש בהם כדי לאבד ולפגום בכוונת המתפלל.

תגליותיהם העלו פעם בפעם השערות חדשות, כי בדרך כלל ביטלו החפירות האחרונות את ההשערות הראשונות. לאחרונה בא גוידנף המאסף לכל המחנה, ומנה אחת לאחת את דעות קודמיו, הצביע על חולשותיהם ופיתח בהרחבה את שיטתו בתחום זה.

לדבריו, קובעים המקורות הספרותיים והארכיאולוגיים, שבתקופה שבין נצחונם של החשמונאים עד לחורבנה של ירושלים (150 לפסה"נ עד 70 לסה"נ), עמדו היהודים במידה מכרעת תחת שלטון הפרושים והנהגת החכמים, באופן שנמנעו לחלוטין משימוש כלשהו באמנות הציור והפיסול. עם חורבנה של ירושלים חלה תמורה גדולה בשדה זה. האורנאמנטיקה¹⁹ של בית שערים,²⁰ של דורה ושל בתי-הכנסת בגליל, מוכיחה שהשלטון הרבני נתערער לאחר החורבן לא רק כלפי הגולה, אלא גם בארץ. בעקבותיו של תהליך זה מתחילה להופיע האורנאמנטיקה ברחבי העולם היהודי שבתחום השפעתה של התרבות היוונית-הרומית. אותה אורנאמנטיקה סיגלה לעצמה את כל הצורות של האמנות האלילית עד כדי הכנסת דמויות של אלים – כגון הֶלְיוֹס²¹ – לבתי-הכנסת, וזו לא באה לשם קישוט בעלמא. אמנם אין לראות בה סימנים לשימוש פולחני-אלילי, שכן מצויה היא בבתי-כנסת, אבל בין שתי אפשרויות אלו קיימת שלישיית, ובה בוחר גוידנף. המוני העם היהודים הרגישו צורך לבטא את אמונתם שלהם, שהיתה שונה מזו של החכמים, באמצעות הציור והפיסול, ולתכלית זו השתמשו גם בצורות המקובלות על שכניהם עובדי עבודה זרה, רוקנו אותן מתכנן האילי ועשאון סמלים על פי דרכם. בדומה לנוצרים באמנות שלהם, ובדומה לפילון,²² המוסר את דברי התורה במונחים יווניים ובערכים דתיים הלניסטיים, האמנות היהודית היא "ספר התמונות בלי טכסט" של האמונה העממית היהודית. לדעתו של גוידנף, נגנזה ונשמדה הספרות הסימבוליסטית עם חתימת התלמוד... (ההדגשות שלי. א"ק).

כאשר כתבנו לעיל, גם כאן עולה מדבריו של אורבך, ששורשה של גישה זו לצייר ולעטר קירותיהם ורצפותיהם של בתי כנסיות, היא למעשה המגמה שבאה מבית יצירתם של אמני קיסרי רומי. עם ירידת מעמדם של אלה, מצאה לה דרך זו מהלכים עיקריים בכנסיה. ואולם, לנו חשובה מאד המובאה שבה הוא מציין כי בתקופת מעמדם החזק של החכמים בשילהי בית שני עד לחורבנה של ירושלים, "נמנעו לחלוטין משימוש כלשהו באומנות הציור והפיסול", וכשירד מעמדם של החכמים כתוצאה מן החורבן "חלה תמורה גדולה בשדה זה". דהיינו, חכמי ישראל שימשו מעצור ומחסום בפני החומריות

19 ornamentica – [מילה רומית, שפירושה: תורת הקישוט והעיטור, מלאכת העיטורים].

20 בית שְׁעָרִים (כצ"ל!) – עיירה חשובה בתקופת המשנה. היא פריחתה היה במאה השנייה והשלישית לסה"נ. שוכנת בגליל התחתון הדרומי-מערבי, ממזרח להר הכרמל. בה שכנה הסנהדרין בראשותו של רבי יהודה הנשיא. בשנת תרפ"ח (1928) נתגלו ונחשפו בה אולמות קבורה יהודיים ובהם תבליטים, ציורי קיר וכתובות, רובן ביוונית ומיעוטם בעברית וארמית.

21 "אל השמש" במיתולוגיה היוונית הקדומה.

22 פילון (ידידיה) האלכסנדרוני – פילוסוף יהודי הלניסטי, בשנים 20 לפה"ס – 50 לספירה, שלהי ימי בית שני.

השלילית הבאה ממקור יצירתה של ההגמוניה היוונית-רומית, וההתר לצייר ולפספס כפי שהדבר בא לידי יישום באותם בתי-כנסיות בארץ ובגולה, נגוז ונגנו לאחר מאות שנים, עם ניסוח החוקים הדתיים בספרות התלמודית, שלהם נזקקו חכמי התלמוד בעקבות המציאות שהייתה קיימת.

כפי שציינו לעיל, הכנסייה היתה הבאה בתור, אך בשלביה הראשונים לא היה הדבר בנקל, ובלשונו של אורבך²³:

בד בבד עם הריסתם של בתי-המקדש האיליים ושל הפסילים, הולך וחדר פולחנם של פסילים ותמונות לתוך כנסיותיהם של הנוצרים, כאילו דרך הדלת האחורית. הצטרפותם של המוני עובדי אלילים לדת החדשה היא שהביאה להכרעה בכיוון זה. אבות הכנסייה, שדיברו בזכותן של תמונות המתארות את חיי ישו והשליחים הקדושים, מנמקים את דעתם זו בהשפעתן של אותן תמונות על אנשים, שאינם יודעים לקרוא על מעשים אלה. ואולי גם גורמים דתיים פנימיים בתורתה של הנצרות פעלו במגמה זו. הכנסת תמונתו של ישו היתה צריכה להביא בהכרח גם לפולחן לכבודה, שכן עבדו לה פֶּלֶבֶן אלהים. הקאנון²⁴ ה-36 של הסינוד²⁵ באלווירה אשר בספרד מראשית המאה הרביעית, האוסר על ציור תמונות בכנסיות – עצם האיסור מוכיח, שאמנם עסקו בכך – מדבר גם על עבודה להן. הרעיון על הופעת אלהים בדמות בן-אדם עלי אדמות, שימש נימוק בידי המצדדים לא רק בזכות התרתם של תמונות וציורים, אלא גם בזכות פולחנם ועבודתם. הוא מילא תפקיד מכריע בוויכוח האיקונוקלאסטי²⁶ במאה השמינית, אבל כבר בראשית המאה הרביעית מנמקת בדרך זו אחותו של קונסטאטינוס הגדול,²⁷ קונסטאנציה, את פנייתה לאבסביוס²⁸ לשלוח לה את תמונתו של ישו. הבישוף מקיסריה דוחה את הבקשה, בהפנותו את המבקשת לאיסור של הדיבור השני בעשרת הדברות, תוך הדגשה שמעשה כזה ראוי הוא רק לעובדי עבודה זרה.

דעת הרמב"ם והגר"י קאפח

העלינו כאן את המקורות המראים לנו את מכורתו של נוהג זה, ועתה נִפְּן ונראה כיצד מתייחסת ההלכה לתופעה. תחילה נפתח באחד המקורות היסודיים שעליו נשענים

23 שם, עמ' 205.

24 "קָנוֹן" (מיוונית: kanon) – פירושו בדרך כלל: חוק או מכלול חוקים. ובענייננו: חוקה או תקנון שקבעה הכנסייה הנוצרית לצרכיה. אגב: בהקשרים אחרים יש למילה זו משמעויות אחרות, כגון כלל הספרים שנכללו בכתבי-הקודש; וכגון "אל-קאנון" – שם ספר הרפואה המפורסם שנתחבר על ידי אֶבְן סִינָא (980 – 1037) אבי חכמי הרפואה הערביים.

25 אסיפת גדולי הכנסייה ונציגיה.

26 "אֵיקוֹנִיזְ" (מיוונית: eikon) – תמונה, מראה פנים, צלם ודמות (בייחוד של "קדושי" הנוצרים). הביטוי מופיע גם במקורותינו, כגון: "בן לזקניו" – מלמד שהיה זיו איקונין שלו דומה לו" (בראשית רבה נג).

27 (270/80 – 337). קיסר רומי משנת 306.

28 אֹוסִבְיוֹס (260 – 339), הארכיבישוף של קיסריה. סופר והיסטוריון חשוב של הכנסייה הנוצרית.

רבים מן הפוסקים, בפרט שהינו מדבר על הנושא בפרוטרוט ומגדירו. נשאל הרמב"ם שאלה, והיא לו בספר תשובותיו²⁹ סימן רטו:

ומה יאמר אדוננו בדבר מה שאמרו רבותינו ז"ל (ברכות ה ע"ב): "אמר רב יהודה ואיתימא ר' יהושע בן לוי, ואמרי לה במתניתא, אבא בנימין אומ[ר], מנין למתפלל שלא יהא דבר חוצץ בינו ובין הקיר? שנאמר (ישעיה לח ב): 'יִסָּב חֹזְקִיהוּ פְּנֵי אֵל הַקִּיר'". מה זאת החציצה האסורה ולאיוו סיבה נאסרה? והאם נכללות בכלל זה הפרוכות וכיוצא בהן אם לא? ופרוכות שיש בהן צורות בלתי בולטות והן בצד שאליו מכוונים התפלה, או שמכסים בהן קירות הבית כדי ליפותם, האם בזה איסור אם לא?

התשובה:

הסבה שחשבו שרצוי להתקרב אל הקיר, היא שזה מאפשר להתיחד ביותר ויהיה מכוון לבו, ואין הפרוכת מונעת. ואין מגונה שיחצוץ בינו ובין הקיר, אלא ארון או ארגז או שקים או כלי בית וכיוצא בהם, משום שזה מבלבל הכוונה. וכונן התפלה לצורות, אפילו אינן בולטות, מגונה, משום שמסיח דעתו להביט בהן ותתפסד [!] הפוונה. ואנחנו עוצמים עינינו בתפלה, כשמזדמן לנו זה, בין אם פרוכת או קיר מצויר.³⁰ וכתב משה. (ההדגשות שלי. א"ק).

הוראתו של רבינו ברורה, שכיוון לצורות אפילו אינן בולטות, מגונה, וכולטות מכל שכן. הטעם: הסח דעת, שהוא מאבד את הכוונה, ובפרט שמצות התפלה לדעת רבינו, מן התורה. ראה פרוש המשנה ברכות ג א, הע' 1, וכמו שפסק בהלכות תפלה א א.

על תשובת רבינו, העיר הגר"י קאפח:³¹

וכך נהגו אבותינו בתימן, לא עשו בפרוכת שעל ההיכל שום ציורים או כתב כלל, אלא בד כהה חלק. וכאן לצערנו אנו לומדים מאחרים,³² וכל המרבה בציורי הבל שוא ותפל, הרי זה משובח. מציירים אריות ציצים ופרחים, וכן מציירים שני לוחות הברית כפי שקבעום הגויים ציירי איטליא עשויים כקשת, בעוד שלפי מסורת ישראל הלוחות רבועים. מציירים כתר מלכי אנגליא וקוראים לו "כתר תורה". מציירים

29 על פרטים שלא נתבארו במפורש בספר משנה תורה אלא כיסוד שממנו ניתן להבין את גישתו של הרמב"ם, ראה מאמרי 'מקורו של מנהג קדום (עיונים ושאלות)', גר ליוסף, מיכאל קאפח (עורך), מירון תשנ"ח, עמ' 100 – 109. ואילו כאן מופיעות הלכות ברורות כפ"ג עבודה זרה, וכדלקמן.

30 תשובה זו הועלתה על ידי מרן ב"בית יוסף, אורח חיים סימן צד"ה 'וכתב ה"ר דוד אבודרהם', ופסקה בשלחן ערוך שם, סכ"ג.

31 הלכות תפילה ה ו, אות כ, ד"ה 'וכך נהגו'. ועיין מרן בספר תשובותיו "אבקת רוכל" (ירושלים, תש"ך), סי' סג-סו. תשובת רבנו מובאת שם בסימן סו.

32 שמא רומז הוא לנצרות, והשוה הלכות שבת כט כד, אות נט: "בפרט יש להמנע מאותם נרות הקלועים משלש פתילות משום דרך אחרת". אמנם רמ"א אורח חיים סימן רצח ס"ב, העיר בשם בעל 'האגודה' (הוא רבי אלכסנדר זוסליז הכהן, גרמניה. המאה ה"ד). על נר שיש לו שתי פתילות.

חמורים ואומרים שזה דגל יששכר,³³ בעוד שלפי המסורת דגל יששכר הוא שמש וירח וכוכבים. מציירים מנורה על פי הזיוף של גוים בשער טיטוס, בעוד שלפי מסורת ישראל היא על שלש רגלים, ועוד תעלולים כהנה וכהנה.

וכאן מגיע מו"ר לעיקר, בעצם התייחסו לגוף תשובת רבינו:³⁴

ורבנו כותב, רק אם נזדמן במקרה ציורים או חפצים הוא עוצם את עיניו, משמע דבעלמא אינו צריך לעצום את עיניו, וכן משמע לשונו לעיל הל' ד: 'ונותן עיניו למטה כאלו הוא מביט לארץ'.³⁵

אך באופן כללי הוסיף:

ומ"מ נראה, שאם אין אדם יכול לרכו מחשבתו ולכוון את לבו אלא בעצימת עינים, ועצום את עיניו, וכמ"ש רבנו כאן.

בהשקפה ראשונה אפשר להבין שעיקר בקורתו של מו"ר נסובה רק על ציורים שגויים, או יותר נכון שאינם תואמים את מסורת ישראל; אך אם נציירם כהוגן, דהיינו לפי המסורת, כמו לוחות רבועים ולא מקושטים, חמה לבנה וכוכבים, ולא חמור וכדומה לו, אזי יהא מותר לציין צורות כאלה בבית הכנסת על הפרוכת והכתלים. ולא היא. כי כל שעשה כאן מו"ר הוא ניצול הזדמנות להסביר את צורתם של הסמלים (וכאשר קדם בפירושו לפ"ג מהלכות עבודה זרה הט"ו, אות כד באורך, וכדלקמן), מבלי כל קשר ושייכות לבית הכנסת, והעדות לכך, תשובת רבינו. לנו חשוב בעיקר המשפט האחרון באותה פסקא: "ועוד תעלולים כהנה וכהנה". לומר לך, לא רק שאינם עושים כהוגן, אלא מוסיפים מעשי בורות והבלים ומדמים שכך היא צורת אותם סמלים.

חמש הלכות ברמב"ם וביאורן

היסודות שהניח הרמב"ם להתר או לאיסור עשיית צורות בולטות (פסלים) ושוקעות (ציורים), אינם נוגעים כלל וכלל לבתי כנסיות, אלא למקומות אחרים, כגון בתי מגורים ומקומות צבוריים שאין מתפללים בהם, והייתי אומר אף לומדים בהם בחינת "מה נאה אילן זה" (אבות ג ט). ואם גם באלה יוקבעו למקומות תפלה באופן עראי, כמו בתי משתה, ולהבדיל בית אבל, גם שם יחולו העקרונות ההלכתיים בשעת התפלה. והרי לפנינו לשונותיו הברורים של רבינו בפ"ג מהלכות עבודה זרה הט"ו, ואילן:

33 בהערתו לג טו מהלכות עבודה זרה (אות כד, עמ' ת טור ב), כתב בהערה מוסגרת: "ודרך אגב, מה שנוהגים שוטים מכל החוגים והסוגים לצייר על דגל יששכר צורת חמור אינה אלא חמוריות".

34 שם, עמ' קנח טור א.

35 רמז יש כאן. עיין 'טורי זהב', אורח חיים סימן צא, שכתב: "כתוב בוזהר ואתחנן, מאן דקאים בצלותיה, בעי לכסוי רישיה ועיניו, בגין דלא יסתכל בשכינתא ע"ש. מאן דפקח עיניו בשעת צלותיה, מקדים עליה מלאך המות" (ההדגשה שלי. א"ק). ולא מצינו איום כזה בתלמוד ובהרמב"ם.

[טו]: אסור לעשות צורות לנואי ואף על פי שאינה עבודה זרה, שנאמר: 'לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב לא תעשו לכם' (שמות ב כג). כלומר צורות של כסף ושל זהב שהן לנואי כדי שלא יטעו בהן הטועים ויִדְמוּ שהם לעבודה. ואין אסור לצור לנואי אלא צורת האדם בלבד. [טז]: לפיכך אין צרין לא בעץ ולא בסיד ולא באבן צורת האדם. והוא שתהיה הצורה בולטת, כגון הציור והפיור שבטרקלין וכיוצא בהן. ואם צר לוקה. אבל אם היתה הצורה מושקעת, או צורה של סמנין, כגון הצורות שעל גבי הלוחות והטבליות, או צורות שרוקמין באריג, הרי אלו מותרות. [יז]: טבעת שיש עליה חותם שהוא צורת אדם, אם היתה הצורה בולטת, אסור להניחה ומותר לחתום בה. ואם היתה הצורה שוקעת, מותר להניחה ואסור לחתום בה, מפני שהנחתם תעשה בו הצורה בולטת. [יח]: וכן אסור לצור דמות חמה ולבנה, כוכבים ומזלות ומלאכים, שנאמר 'לא תעשון אתי'. לא תעשון כדמות שִׁמְשִׁין המשמשין לפני במרום ואפלו על הלוח. [יט]: צורות הבהמות ושאר נפש חיה, חוץ מן האדם, וצורות אילנות ודשאים וכיוצא בהן, מותר לצור אותם ואפילו היתה הצורה בולטת.

אלו חמש הלכות עקרוניות שבהן – כאמור לעיל – קבע הרמב"ם את היסודות של איסור והתר עשייתן, ועתה נחל לבארן אחת לאחת:

תחילה פתח באיסור הכללי של עשיית צורות כדי להתנאות בהם, והאסמכתא שהוא מביא הוא האיסור המקראי לעשיית אלוהות מכסף וזהב. אמנם אין מטרתנו לעובדם, אך מחשש להימשכות אחריהם מחמת ההתפעלות ממראיהם, עשויים בני אדם קלי דעת לתת להם משנה חשיבות, ומתוך שטבעו של האדם להימשך אחר חוש העין ומשוש היד ולא אחר הנעלם מחוש הראייה החומרית (כפי שכתב את השתלשלות עבודת האל ההסטורית בפ"א מהלכות עבודה זרה א-ח), יגיע במהרה להתפלל להן או נראה כמתפלל להן, כמו שכתב הרדב"ז בתשובה, שלשונות וספומים ממנה עוד יבואו לפנינו. אמנם סיים רבינו הלכתו שהאיסור אינו מוחלט, ומחוץ לחשש איסור עבודה זרה, גם ישנו איסור לנואי, והדבר נוגע רק לצורת אדם, ולא באופן כללי – אך גם כאן ישנו חילוק, וכדלקמן בבאור ההלכה הבאה.

הט"ז: את ההלכה הזו ייחד רבינו לאיסור והתר דמות אדם. חלקה הראשון (איסור) עוסק בצורה בולטת על ידי החומרים המרכיבים תכונה זו: עץ, סיד, אבן, ונוסיף – שאר חומרים מתכתיים, כגון ברזל לסוגיו (נחושת וכדומה), זכוכית,³⁶ אלא שרבינו הזכיר אלה כדוגמא בלבד. אותם ציורים "שבטרקלין וכיוצא בהן" משאר מבני צבור או אף בבתי מגורים, ראה לשון רבינו בפרוש המשנה ערובין א א: "אם היה בקורה הנתונה על שני כתלי המבוי ציורים וכיורים, כגון מה שאנו קורין בארץ זו (מצרים. א"ק) "אַלְמֶקְרַנִּץ", והיא מה שקורין אותה חכמים "אַמְלֶתְרָא". והשוה משנה תורה פ"ה מהלכות תעניות ה"ב: "מסויד ומכויר כבנין המלכים".

36 על כך שהזכוכית היא חומר מתכתי, ראה הלכות חמץ ומצה, ה כד, אות מא; מאכלות אסורות יז ב, אות ג.

החלק השני (התר) – ציור על הנִר בצבע או עבודות רקמה. והטעם, כיון שאינו בולט, והבליטה על ידי חוטים לאו שמה בליטה לנדונינו (הגר"י קאפח, אות כה).

הי"ז: הַטְּפֶעַת חותמות בדיוקן אדם. כאן הדין פשוט: בליטה אסור להניחה (=לקיימה), אך מותרלחתום בה, משום שבליטתה בשעת ההטבעה אינה גורמת לחומר הצבע, לבלוט. ואילו דיוקן שוקע בתוך החותם מותר לקיימו אך לא להטביע, משום שפעולה זו גורמת לתוצאה הפוכה מן הראשונה, דהיינו מבליטה את החומר. ואם אין רְאִיָה לדבר, זכר לדבר: מנעל שבסולייתו חריצים ושקערוות שהדורך בהם בכוח בימות הגשמים גורם לצורות בולטות.

הי"ח: לשון הלכה זו ושמות המונחים בה גרמו לרבים לטעות ולחשוב שהאיסור עוסק בצורת חמה, לבנה, כוכבים ומזלות, כפי שאנו מכירים את צורתם באופן הנראה לעין ומתוך הציורים והתמונות בספרי הלמוד (מזלות). ולא שתו לבם להגדרותיהם המדויקות של חמה לבנה וכוכבים, כפי שהן בלשונותיו של רבינו בספר המצוות, וכפי שהובא והוסבר על ידי הגר"י קאפח (אות כד) באורך.

וכבר מצינו במסכת ראש השנה ב ט: "דמות צורות לבנות היו לו לרבן גמליאל בעליתו על הטבלה בכותל, שבהן מראה את ההדיוטות ואומר להם: הכזה ראיָת או כזה?". וראה ר"ש עדני בחבורו 'מלאכת שלמה' על אתר, שנתעורר לכך מתוך הבנתו שהאיסור כפי שציינו לעיל. ושאלתו, אם כן כיצד נהג רבן גמליאל היתר? ומתוך כלשון הסוגיה בעבודה זרה, שלהתלמד מותר. ואף עליה נעמוד לקמן, שהרי כבר הגדירוה "סוגיא עמומה" (הגר"י קאפח, פ"ג עבודה זרה, אות כד). ולפי דברינו כאמור, דרשת "לא תעשון אתי כדמות שְׁמַשִּׁי המשמשין לפני בָּמֵרוֹם", אינה מדברת בצורות הידועות, וכדלקמן.

הי"ט: כסכום לכל ההלכות דלעיל, רואים אנו, שכל הצורות מותרות בין בולטות בין שוקעות, חוץ מצורת האדם, שעליו אמרו: בולט אסור, ושאינו בולט מותר.

כבר הצגנו בבאורנו להלכה יח את השאלה: מה היא משמעות איסור ציורי "דמות חמה ולבנה כוכבים ומזלות ומלאכים", האם כפי שאנו מכירים (חמה לבנה וכוכבים), או שמא מדובר במשהו אחר לגמרי?

התשובה לכך, מצויה בלשון הרמב"ם בפירושו למשנה עבודה זרה ג ג. שם ראינו: "המוצא כלים ועליהם צורת חמה, וצורת לבנה וצורת הַדְּקָקוֹן יוליכֶם לים המלח". וכתב רבינו בפירושו:

אין ענינו שימצא עיגול ויאמר 'זה השמש', או חצי עיגול ויאמר 'זה הירח', אלא בעלי ה"טלאסם" (=קמיעות שבכתב) מיחסים לכוכבים צורות. עד שאומרים כי צורת

שבתאי צורת זקן שחור מופלג בזקנה, וצורת נוגה צורת נערה יפה עדויה זהב, וצורת השמש צורת מלך מוכתר יושב בעגלה. וכך מיחסים לכל המזלות והכוכבים צורות רבות. והן חלוקין באותן צורות מחלוקת גדולה, מפני שהם דברי שקר, והשקר על איזה דבר שיהיה מתרבה ומתרחב בלי ספק. ואמרו 'צורת חמה ולבנה', רוצה לומר שימצא הצורה המיוחסת לחמה והצורה המיוחסת ללבנה לפי איזה דעה שתהיה.³⁷

אחד מן הראשונים ששָׁת לבו לדבר בעקבות המציאות שכנראה החלה להתפתח בימיו או קודם לכן במעט, הוא ר' מרדכי בן הלל הכהן,³⁸ בחבורו הידוע 'מרדכי' למסכת עבודה זרה, פרק ג, 'כל הצלמים', סימן תתמ, ומתוך דבריו והעדות על חכם שקדמו ראינו את מורת רוחם:

על צורת עופות וסוסין שציירו בבהכ"נ, ששאלת אם מותר להתפלל שם ובאת לךמות לצורת לבנה ואנדרטו, א"כ היה לך לשאל אם אסור בהנאה, וכ"ש להתפלל שם. אבל אינו דומה לטבעת שיש עליה חותם שהוא דמות צלם פרצוף אדם או דמות חמה ולבנה ודרקון שעובדין להם. ו'דרקון', הוא נחש פְּרִיחַ בשמים ושמו 'תְּלִי הגדול' ומושל במזלות, ומש"ה חשיב ליה בהדי צורת חמה ולבנה. אבל צורות עופות וסוסים אין הגויים³⁹ עובדין להן אפילו כשהן תבנית בפני עצמן, וכ"ש שהן מצויירין על הבגדים. ותנן: 'כל הפרצופין מותרין חוץ מפרצוף אדם'. ומוקי לה פרצוף אדם ב'מוצא', דוקא לר"י, אבל לרבנן אפילו פרצוף אדם מתירין במוצא, הלכך אין כאן בית מיחוש. ע"כ דבריו. ורבינו אליקים, חמיו של ראב"ן, פי' [רש"י]: [אפילו תימא] הא דתנן 'כל הפרצופים מותרין חוץ מפרצוף אדם', היינו בעושה, כדמתרץ אביי. והאי "פל" – לאו דוקא, דהא צורת חמה ולבנה ודרקון הם בכלל האיסור, הואיל וחשיבי. [פי' (רוש)]: הואיל ועשאו חשוב אתי לפלחיהן צייריה ופלחיה. ותדע, מדמותיב: "אי במוצא, אימא מציעתא 'כל הפרצופים מותרין חוץ מפרצוף אדם', ואי במוצא – פרצוף אדם מי אסור? והתניא כו'. ואמאי לא מותיב לה ארישא דקתני כל הפרצופים מותרים וכללא היא. והתנן: המוצא כלים ועליהם צורת חמה ולבנה ודרקון, יוליך הנאה לים המלח? אלא ש"מ (= שמע מינה), האי כללא לאו דוקא, כדאיתא ר"פ 'בכל מערבין' דאין למדים מן הכללות אפילו במקום שנאמר בו 'חוץ'. ועוד יש לומר, דוקא אביי הוא דמוקי לה בהכי דעושה, אבל אנן קי"ל כרבא דאמר כולה במוצא. ומציעתא רבי יהודה היא כו', אלמא במוצא מותרין ובעושה אסורין. ובמכילתין אסור לעשות אפילו פרצוף בהמה וצפור וחגבים ודגים, שנאמר 'תבנית כל בהמה אשר בארץ'... וע"פ הראיות הללו צוה להסיר צורות אריות ונחשים שציירו בבהכ"נ בקולוניא.⁴⁰ (ההדגשה שלי. א"ק).

37 השקפות אלה ידועות היו בזמנים קדמונים כדבר יום ביומו. עיין ר' נתנאל בן ישעיה מחכמי תימן במאה

הי"ד, בספרו 'מאור האפלה', מהדורת הגר"י קאפח, ירושלים תשי"ז, עמ' תעב – תעג.

38 ר' מרדכינולד בעיר נירנברג, שבגרמניה בשנת ה' אלפים (1240) – שם, ה'נ"ח (1298).

39 במקור הנדפס: 'העובדי כוכבים'. וברור שזהו "תיקון" הצנזורה.

40 היא העיר קְלֶן בגרמניה דהיום. וראה 'הגהות מימוניות', הלכות חובל ומזיק ו [ה] (ז), אות א: "ומעשה היה בקולוניא"א.

בהמשך דבריו העתיק לשונות רבינו בפ"ג עבודה זרה שכבר באו לפנינו, שלא אסר אלא צורת אדם בלבד, אך לא הדגיש שכל התרו של רבינו לצור שאר צורות לפי התנאים שהתנה שם, אינו אלא בשאר מקומות להוציא בתי כנסיות, וכמובא בתשובתו לעיל. עוד כתב:

ור"מ⁴¹ כתב, נשאלתי על אותם שמציירין במחזורין צורות חיות ועופות,⁴² אם יפה הם עושין אם לאו, והשבתי, נ"ל דלא יפה עושין, שמתוך שמסתכלין בצורות הללו אין מכוונין לבם לאביהם שבשמים.⁴³ מיהו אין כאן איסור משום 'לא תעשה לך פסל'. דהא מסקינן פרק 'כל הצלמים', שאני ר"ג דאחרים עשו לו. ואפילו חשדא ליכא בציורין שהן ממיני צבעונין בעלמא ואין בהם ממשות כלל, דלא חיישינן לחשדא אלא בחותם בולט ולא בחותם שוקע, כ"ש בדבר זה שאין שוקע ולא בולט אלא צבע בעלמא. ונ"ל דאפילו ישראל מותר לצור צורות במיני צבעונים ואין בזה משום 'לא תעשה פסל', דלא אסור אלא פרצוף גמור משוח בַּשֶּׁשֶׁר,⁴⁴ אבל במיני צבעונים מותר, כדאמרינן פ[נ]ר[ק] 'חזקת הבתים': 'הצר צורה בנכסי הגר קנה. דרב לא קנה לגינתא דבי רב אלא בצורתא'. פינרשן רשב"ם, דרב צר צורת חיה ועוף, אלמא ודאי במיני צבעונים מותר.

כתב הרא"ש⁴⁵ בתשובותיו (כלל ה, סימן ב) על ה'סַגְ'אֲנָה' [= שטיח תפלה] של המוסלמים שעליה הם יושבים וכנגדה כורעים ומשתחווים בשעת תפלתם, אם תלו אותה בבית הכנסת יש להוציאה משום שהוא סבור שהיא בבחינת "שופר של עבודה זרה", דהיינו אינה משמשת לפולחן בפועל אלא המוסלמים עומדים וכורעים עליה בזמן הפולחן. רק זאת הדגיש בדבריו שרקום עליה צורת 'פְּעֵבָה', או כלשונו "כמו צורת משקל שחור". ולכן דבר המסמל את אחד ממקומות קדושתם יש לאסור להכניסו לבית הכנסת. גם הביא דעת האומרים שיש בה צורת מְּקַוְלִיס.⁴⁶ אמנם המובן מסברתו, שאם היתה זאת סתם מחצלת מבלי שום רקמה וציור אין למנוע. ולמסקנה כתב:

41 הוא מהר"ם מרוטנבורג – ר' מאיר בן ברוך, מגדולי חכמי אשכנז במאה הי"ג. וורמס ד'תתקע"ה (1215) לערך – אנסיסהיים הי"ג (1293).

42 גם בתכאליל המובהקים שנכתבו על ידי סופרים ידועים ישנם ציורים במיני צבעונין, אבל רק בשער התכלאל ולא בתוכו.

43 בעקבות הוראה זו פסק רמ"א, אורת חיים סימן צ סכ"ג.

44 מחומרי הציור והצביעה. נזכר פעמיים במקרא: ירמיה כב יד; יחזקאל כג יד. וראה רמב"ם הלכות שבת יא יז: "הרושם רשמין וצורות בכוחל ובששר וכיוצא בהן כדרך שהציירין רושמין", וראה עוד ר' תנחום הירושלמי במילונו 'אלמרשד אלפאפי' [= המדריך המספיק], מהדורת הדסה שי, ירושלים תשס"ה, ערך 'ששר', עמ' 635.

45 ר' אשר בן יחיאל. מגדולי הפוסקים באשכנז וספרד. תלמיד המהר"ם מרוטנבורג ויורשו. נולד ריינוס גרמניה, בין השנים ה"א – ה"י (50-1240), טולדו, ספרד; נפטר – כנראה ביום ט מרחשון ה'פ"א (1320). [וי"א שנפטר ב-1327].

46 אמנם ידוע שאין המוסלמים עובדי עבודה זרה, וכמו שביאר וכירר רבינו בתשובה (מהדורת בלאו, ירושלים תשי"ח) סימו תמח. ופסקו בהל' מאכלות אסורות יא ד. (אמנם ראה תשובתו סימן רסט שיש בה לכאורה

ואין ראוי לשום אדם מישראל לערער על זה כדי להניח מחצלת כזו בבית הכנסת, וכל העובר על זה הוא נוטה מדרך ישרה לדרך רעה וראוי לְיָסְרוֹ.

וכבר נתעורר לכך הרדב"ז⁴⁷ בתשובותיו (חלק ד, סימן אלף קעח [קז]), והרי לנו מקצת לשונותיו:

מעשה היה בקנדיא בראובן, שסד בית הכנסת וליבן אותו ותקן אותו יפה יפה, ורצה לכתוב על גובה ההיכל שמו ושם אבותיו ולהתעטף ולהתהדר בטלית שאולה, ולא זו בלבד אלא שגבה לבו עד להשחית, ורצה להשים למעלה מן ההיכל סימן דגל משפחתו הנקרא ארמ"א בלעז, והוא צורת אריה וכתר בראשו. ולא זו בלבד, אלא שרצה לעשותו גולם ממש, בולט. ולקח לו אבן שיש וצוה את האומנין לעשות לו פסל דמות אריה מוזהב וכתר מלכות בראשו, ויִצַר אותו בְּחָרָט וְגו', והיה מסדר ליתנו בצמרת ההיכל ובגובהו כנגד המשתחוים.⁴⁸ גם כתב על אבן שיש: פלוני בן פלוני הגאון. והקהל יצ"ו כשמעם את הדבר הרע הזה התאבלו, והשתדלו בכל כחם ואונם למנוע את ראובן מהמעשה הרע הזה. ובהיות ראובן זה בעל זרוע קרוב למלכות, לא אבה שמוע להם עד שהוצרכו לפזר מעות הרבה על זה ומנעו אותו בכח השררה יר"ה (= ירום הודה). ושאלו ממני אם דבר זה מותר או אסור.

תשובה. יפה עשו הקהל יצ"ו שמנעו ובטלו שמך עבודה זרה מבהכ"נ, ועליהם תבא ברכת טוב ושכרם כפול מן השמים בזה ובבא, ואלו הוינא התם מסרנא נפשאי עליה. יהא חלקי עמהם ועם החכמים יצ"ו אשר החזיקו את ידם על ככה. וקרוב אני לומר, שראובן חייב בכל ההוצאות שעשו הקהל לְבַטֵּל ענין מכוער כזה.

ועיין למה"ר דוד משרקי,⁴⁹ שבחיבורו 'שתילי זיתים' [על השו"ע אורח חיים] (סימן ו סעיף הנזכר ס"ק כג), שעמד על סיכום שיטות הפוסקים שהיו לפניו, ביניהם 'טורי זהב' (ס"ק ו) שתמה על רמ"א מדוע דיבר בבית הכנסת, הרי גם המתפלל בביתו יאסר בכגון

סתירה לתשובה בסימן תמח, וכבר העיר על כך הגר"י קאפח בפיי"א מאכלות אסורות אות יב). ואיני יודע אם הרא"ש הכיר את דת האסלאם כדי שייסבור כהרמב"ם שאינם עובדי עבודה זרה, ובפרט אם רָאָה תשובת רבינו אבל ודאי רָאָה פסקו בהלכה. עוד הודיעני אחד מהם, שהסֶפֶר אֵינָה מוכרחת בתפילה אלא למצוה מן המובחר מטעמי נוחות בלבד, ואם אין – פשוט שיצא ידי חובה.

47 ר' דוד בן שלמה אָבֵן זְמֵרָא – ספרד ר"מ (1480) – ירושלים של"ג (1573).

48 אמנם יתכן שיש לדייק "כנגד המשתחוים" ולא מעל קומתם כקולת חלק מן הפוסקים. עיין 'מגן אברהם' באורח חיים, סימן צ ס"ק לו. (המחבר הוא ר' אברהם הלוי גוֹמְפִינֵר נגומבין פולין שצ"ז (1637) – קאליש שם, תמ"ג (1687)). ואף הוא אסר בכותל בית הכנסת שאין מתפללים כנגדו, והיינו מן הצרדים שהוא כנגדם ממש, ויתכן כנגדם מבלי כל חילוק, כי אף על פי שאמרו בהלכה: "ונותן עיניו למטה כאלו הוא מביט לארץ" (רמב"ם הלכות תפלה, ה ד), החוש מוכיח שאדם מתכוון ונמשך אחר הדבר המוחשי, בפרט אם יש בו הדר.

49 צנעא תנ"ו (1696) – שם תקל"א (1771).

זה? ! עוד הוסיף בשם הר"ח בְּנִבְנֵשֶׁתָּ בַעַל 'שיירי כנסת הגדולה' בשם הרדב"ז בתשובתו, שאף כנגד המראה אסור גם אם עוצם עיניו, שלא יאמרו שהוא משתחוה לבבואה שלו.⁵⁰

דעת חכמי דורנו

ומחכמי דורנו שראו שפשתה המספחת הזאת ביתר שאת נדרשו לשאלה זו פעמים הרבה, ואציין לאחדים מהם:

הגר"ע יוסף (בספר תשובותיו 'יחזה דעת', חלק ג, ירשלים תש"ם, סימן סב), הסיק:

יש לאסור לתלות פרוכת שמצוייר בה אריות על ההיכל של ארון הקודש מבחוץ, וכן יש לאסור להקים צורת אריות מברונזה או שיש וכיוצא בזה מעל לארון הקודש. ורבני ישראל שליט"א נקראים לדרוש ברבים על כך, ולדבר על לב גבאי בית הכנסת בכל אתר ואתר, במתק שפתים, להסיר צורות אלו מבתי הכנסת. ויש לעשות הכל בחכמה ובתבונה בשלום ובמישור, ולא לגרום ח"ו למחלוקת,⁵¹ כי 'דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום'. ולמוכיחים ינעם ועליהם תבוא ברכת טוב.

תשובת הגר"ע יוסף ופסקו נסובה רק על המקרה הפרטני שנשאל עליו, דהיינו רקמת אריות על הפרוכת, וכן אלה העשויים מברונזה כדוגמת המעשה הנזכר בתשובת הרדב"ז. אך המתבונן ביסודות התשובה ומקורותיה, יראה, שהזכיר דוגמות נוספות. עיין שם.

הגאון ר' חיים דוד הלוי בספרו 'עשה לך רב', נדרש לשאלה עקרונית זו כמה פעמים, גם כשתופעה זו לאו דוקא בבתי כנסיות (לדוגמא, בחלק ה סימן כב; ובבתי כנסיות – חלק ד סימן מד). אולם בחלק א סימן מ,⁵² הדגיש ביתר שאת. וזו היא לשון השאלה:

לבית הכנסת שלנו תרם אחד המתפללים פרוכת חדשה שמשני קצותיה ארוגים שני אריות. חלק מהצבור טוענים שאסור הדבר, משום שנאמר: 'לא תעשה לך פסל כל תמונה'...

ומסיק:

בהזדמנות זאת מוצא אני לנכון להעיר נגד מנהג חדש שהולך ומתפשט בבתי הכנסת למלא את הקירות בכל מיני ציורים, כותל מערבי, קבר רחל וכדומה. ואף כי אין מכח

50 עיין שו"ת 'עולת יצחק' [רצאבין], (בני ברק תשנ"ב, חלק ב סימן מא), שדן בשאלה "אם מותר להתפלל נגד אבני שיש מבהיקות, או פורמייקה, שנראית בהן הבבואה שלו".

51 משום שרובי דעלמא אינם יודעים צוֹחַת דשמעתא, וכששומעים בעל תורה הבא בכוח יסודות הדין ועקרונותיו, עושים את הטפל עיקר והעיקר טפל.

52 תל אביב. תשל"ו.

ההלכה לאיסור, עכ"פ נראה שראוי מאד להמנע מזה, והוא חקוי למנהגי הכנסיות⁵³, טוב ורצוי לצבוע כל קירות בית הכנסת בצבע לבן, וכולו הפך לבן טהור הוא. (ההדגשות שלי. א"ק).

כאן אנו מבחינים שלא נסתפק הגר"ד הלוי בדוגמא שהוצגה לפניו, אלא הוסיף פרטים על ציורים אחרים שיש בהם טעם לפגם, גם אם הם סמלים יהודיים במובהק כדוגמת כותל המערבי. ואיני מזכיר קבר רחל, משום שזיהויו כיום מוטל בספק גדול, לא רק בגלל צורתו אלא גם מפאת מיקומו הידוע בין הבריות. גם מה שכתב שאין כח ההלכה לאסור, נדמה שכתב בלשון כללי מדי, משום שישנם דברים שהם איסור גמור. ואף באלה שלכאורה יש מקום להניחם, לא מצינו אצל הפוסקים הראשונים והאחרונים מי שמתיר לכתחילה, אלא שעמדה בפניהם מציאות מסוימת שיצרו ההמון, ובעקבותיה נאלצו למצוא כל דרך טְצֻדָקִי כידוע.

וכדלקמן במסקנת דודי אחי אמא הגר"ש יצחק הלוי בשו"ת 'דברי חכמים'⁵⁴, חלק אורח חיים, סימן נה, שכתב:

שאלת בדין הציורים שנעשו על קירות בית הכנסת, כגון קבר רחל אמנו, ועל הפרוכת צורת אריות, וכן נחש ואיילה וכו', גם ע"ג קיר המזרחי ליד ארון הקדש.

בתשובתו פתח תחילה בלשון הרמב"ם בפ"ג עבודה זרה שכבר צייננוהו לעיל שהוא יסוד הדין, אף שלא נגע הרמב"ם דוקא בעניין בתי כנסיות, אלא מה מותר ואסור מן הדין בציורים כיוורים ובליטות, וכאשר צייננו לעיל, ובעקבותיו מרן בשלחן ערוך חלק יורה דעה סימן קמא ס"ד. לאחר מכן עבר לספם את הענין בכללותו. ולחיבת הקדש ראיתי להעתיק דבריו [של הרשי"ה] כמעט בשלמותם:

אמנם צורות הנעשים [!] בבהכ"ס בכותל המזרחי מול המתפללים, כתב מרן הש"ע א"ח סי' צ' הכ"ג וז"ל: הבגדים המצוירים אע"פ שאינן בולטות [!] אין נכון להתפלל כנגדם, ואם יקרה לו להתפלל כנגד בגד או כותל מצויר, יעלים (יעצים) עיניו ע"כ. וכתב [ב] מג"א [=מגן אברהם] שם סקל"ז וז"ל: ונראה לי דגם בכותל בית הכנסת אסור לצויר ציורים נגד פניו של אדם אלא למעלה מקומת איש ע"כ. וטעם איסור עשיית

53 עיין מה שכתב מו"ר הגר"י קאפח בפירושו להלכות תפילה יא ז, אות כא, ומה שהעליתי במאמרי "הספד של רבים" לשיטת הרמב"ם ודברים הנלמדים בעקבות זה, בספרי: מנחת אהרן, ירושלים תשס"ז, עמ' 162 – 172. לעיון נוסף ראה: יוסף פאור הלוי, עיונים במשנה תורה להרמב"ם, ירושלים תשל"ח, עבודה זרה, עמ' 194 – 238.

ציורים בבהכנ"ס הוא שמא יסתכל בהם בשעת התפלה ותתבטל כוונתו, אלא אם כן הם עשויים למעלה מקומת איש, היינו בגובה מטר וחצי בקירוב⁵⁵ ונ"ל שזו המדה לאותם המתפללים סמוך לכותל שגבוה מעינם ורחוק מהם מלהסתכל בהם, אבל אלה הרחוקים מהכותל והם בקצה בהכנ"ס יכולים בנדאי להסתכל בצורות ההם אפילו הם גבוהים יותר מקומת איש, והחוש לא יוכחש. ולכן טוב יותר להמנע מלעשות ציורים בקירות בהכנ"ס ובפרוכות. וכן הובא בתשובה לראבי"ה בשם הר"א ב"ר יוסף, וכ"נ מתשובת 'אור זרוע' סי' ר"ד, וכ"כ הרמב"ם בתשובה סי' כ' [במהד' בלאו סי' רטו], והרא"ש כלל ה' סימן ב', ועוד. ועי' הרדב"ז (ח"ד סימן א' קע"ח [ק"ד⁵⁶]) שהחמיר מאד לעשות ציורים בבהכנ"ס, וכתב שהדבר מגונה ומכוער מכמה טעמים עיש"ב. ואם יקרה ויש פרוכת מצוירת תלויה לפני ארון הקדש או צורות אחרות ואינו יכול לִמְחֹת, יעצום עינו בשעת התפלה בכדי להמנע מכל טרדות. וכ"כ הרמב"ם פ"ד הל' תפלה ה"טז וז"ל: 'כיצד היא הפוונה? שיפנה את לבו מכל המחשבות ויראה עצמו כאלו [הוא] עומד לפני השכינה'. וראיתי בפ"ת [= ב'פתי תשובה'] [יו"ד סי' קמ"א סק"ו] שכת' וז"ל: 'ואותם הפרוכות שתולים אותם בבהכנ"ס לפני ארון הקדש ושהו זמן רב, אין חשש להתפלל כנגדן כיון שדשו בה רבים'. עכ"ל בקצור.⁵⁷

עם כל זה, נראה, כי לכתחילה אסור לעשות ציורים בכותלי בהכנ"ס ובפרוכת וביחוד כנגד המתפללים, ובמקרה וישנם, ישתדל להעצים עיניו ולא יסתכל בהם בכדי שלא יטרד במחשבתו ותתבטל כוונתו. (ההדגשות שלי. א"ק).

אף לשיטה זו שהביא בשם "פתחי תשובה", האומרת שאם כבר דשו המתפללים מותר להתפלל כנגד צורות אלה, מה יעשו עד שידושו בדבר? האם יימנעו מלהיכנס בבית כנסת זה? או שמא ייכנסו מדי יום ביומו לחזות במראה עד שיורגלו ובשעת תפילה יכסו ציורים ועיטורים אלה בכד חלק? או שמא נמנעם משך אותו זמן מתפילה, שהרי ההלכה אמרה: "כל תפלה שאינה בכונה אינה תפלה" (רמב"ם, תפלה ד טו)? ומה נעשה

55 דהיינו שלוש אמות. וכל אמה היא בת ששה טפחים שהיא 50 ס"מ בערך, וכל טפח הוא ארבע אצבעות בגודל, כמו שפסק הרמב"ם בפ"ט מהלכות ספר תורה ה"ט. ועל זה אמרו: "גברא באַמְתָּא יתיב" (סוכה ז ע"ב). אבל היום נדיר שיימצא אדם בגובה מטר וחצי, וגם לפי שיטה מקילה זו יש להציב אמת מידה אחרת של גובה. בכל אופן זה מה שדוחה את דעת חלק מן הפוסקים הסוברים את הכלל "נתקטנו הבריות", ובכך יצרו קולות וחומרות בשעורי תורה שפעמים אדם מתחייב מלקות או כרת מן התורה שכבר הגיע לשעור על פי הדין, ולדירם עדיין איסורו מדרבנן ואף גם זה עדיין לא.

לעיון ראשון ראה ראייה חזקה ממה שכתב מורנו נתנאל בן ישעיה בספר "מאור האפלה" (לעיל הע' 37) סדר תרומה, עמ' רסא: "גובה המנורה שמונה עשר טפח, כנגד קומתו של אדם, לפיכך הכהן המדשן את המנורה עומד על דבר גבוה כדי שיראה את הנרות", וזה בעקבות הרמב"ם בית הבחירה ג ט, אלא שרבינו דיבר על גובה המנורה בלבד מבלי התייחסות לאדם. וראה שם ה"י, אות יב בהפנותו לפיהמ"ש מנחות ג ז, ותמיד ג ט. לעיון נוסף: הרה"ג שלמה קורח, עריכת שולחן, חלק ג, בני ברק תשמ"ה, 'שעורי מצוות התורה ואם נתקטנו הברואים', עמ' רעג – רפט. ואין כאן המקום להאריך.

56 אצלנו 'קד', וקרוב להיות שהוא טעות סופר.

57 המעיין שם יראה שאין הלשון כאן מדוייק, אלא רוח הדברים.

שמצנת תפילה היא דאורייתא, והאם נבטל מצוה של תורה עד שיורגלו? ו"כשם שפרצופיהן אינן שוים כך דעותיהן אינן שוות" (ברכות נח ע"א) ו"אין כל אצבעות שוות" (פסחים קיב ע"ב), וזמן התרגלותו של ראובן אינו כזמן התרגלותו של שמעון, האם נמתין עד שיורגל אחרון המתפללים, או נעדיף רוב התרגלות הצבור על מיעוטו שלא הורגל? ומה נעשה באורח שבא ממקום שאין ציורים כאלה במקומו, האם נדחוק אותו לקרן זוית, ששם אינם מצויים, אם אינם מצויים? אתמהה.

נראה שחכמי תימן בתימן לא נדרשו לשאלה זו מחמת שלא הייתה קיימת במציאות. זאת לבד ממהר"ד משרקי (כפי שראינו לעיל, בפירושו 'שתילי זיתים' סיכס כדרכו את לשונות הפוסקים מבלי להצביע על תקנה או נוהג בתימן בנרון, וזה פשוט, משום שלא הייתה בעיה כזאת). דהיינו, קיימו את ההלכה כפשוטה עקרונית ומתפונתה, ולא הייתה להם השפעה בענין בעקבות העם אשר הם יושבים בקרבו, משום שבית הכנסת שימש כיחידה אוטונומית מוגנת מפני השפעות חיצוניות יהיו אשר יהיו. בית הכנסת מטרתו לימוד ו'עבודת ה' זו היא תפלה', ואין תפלה יכולה להתקיים אלא בכוונת הלב בלי גורמים חיצוניים על כל המשתמע מכך. אלה צריכים לשמש כתפאורה וכסיוע למתפלל לקבוע בדעתו מדוע הוא מצוי בבית הכנסת. אף אין בזה בחינת "לרומם את בית אלהינו" (עזרא ט ט).

הגר"י קאפח, בתעודו את מראה בית הכנסת בתימן ואביזריו, עמד על ייחודו משאר קהילות בדורות אחרונים ואף ראשונים, בעקבות הסביבה הנוצרית-אלילית, ויתכן אף המוסלמית. כתב מו"ר:⁵⁸

"על שערי ה"היכל" תולים פרוכת העשויה בדרך כלל מבד קטיפה עם בטנה. רגילים היו לעשות פרוכת זו בשני צבעים, את כל האמצע בצבע כהה, ועושים לה מסגרת, ומסביב ברוחב כשלושים ס"מ מצבע בהיר מעט שאם עושים את האמצע כחול או ירוק כהה עושים את המסגרת מצבע חום כהה, ואלו הפינות עושים שוב מאותו הצבע של האמצע. גם את הבטנה עשו מבד כהה. לא עשו בפרוכת שום ציורים של בעלי חיים ואף לא דוממים, ובודאי גם לא על ארון הקודש.

בבית הכנסת של סבי זצ"ל היה חרוט על גבי אבן שיש הפסוק "זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחורב על כל ישראל חקים ומשפטים"⁵⁹ (מלאכי ג כב). כן ברובן של בתי הכנסת בתימן ובעריה וכפריה לא היה קיים הלוח "שויתי". גם בעיר צנעא לא היה בבתי הכנסת העתיקים, כגון בית הכנסת "אלשיך" שהוא העתיק ביותר ברובע

58 'בתי כנסת בתימן', כתבים, ב, יוסף טובי (עורך), ירושלים תשמ"ט, עמ' 956.

59 פסוק זה נמצא גם בהיכל של בית הכנסת בפאדובה שבאיטליה, וכיום בתל אביב. ראה אריאל ויטרבו 'כפי שקוראים לזה "גטו" – בנפרד מהנוצרים', עת-מול, 184 (מרחשוון תשס"ו), עמ' 14. והפוננה: "זכרו תורת משה עבדי" – משה רבינו אדון כל הנביאים. ואצל מו"ר הישיש מהר"י קאפח נוסף הטעם – תורת רבינו משה הוא הרמב"ם.

היהודי שם, לוח כזה, כי לא נהגו אבותינו בכך, וכמו שתירגם רס"ג את הפסוק בתהלים טז, ח "שויתי ה' לנגדי תמיד": "וקד ג'עלת אללה חד'אי דאימא באלאעתקאד, ואד' הו בד'אנלן ען ימיני פלא אמיל". תרגומו: "וכבר שויתי ה' למולי תמיד באמונה,⁶⁰ וכיון שהוא מימיני, הרי לא אמוט". (הדגשה שלי. א"ק)

מאיך גם על חומרה שאין לה בסיס ויסוד כתב הגר"י קאפח בחריפות:⁶¹

ומעשה באחד מבתי הכנסת שבנו חלונותיו כצורת מנורה של שבעה קנים, ואמר להם חכם אחד שזה אסור משום 'לא תעשון אתי'. וברור כי הבל יפצה פיהו, ואין בדבר שום נדנד של עברה.⁶²

דומה שלסיכום ביניים יש להעתיק מקצת לשונות מספרו של דוד קויפמאן 'ההסטוריה של האמנות בתוך הכנסת',⁶³ המקור בגרמנית והרי תרגומו:⁶⁴

שמואל ארכיבולתי⁶⁵ על האורנמנטיקה⁶⁶ הצמחית בקירות בתי כנסת: מן התקופה הקדומה הייתה הסכמה שמותר לצייר בעלי חיים וגם צמחים, מלבד דמויות אדם ודמות החיות המופיעות בספר יחזקאל; לא מחמת חוק דתי, כי אם משיקול של הפסח דעת של המתפלל, בפרט הרמב"ם (המיימוני) שהוא מספר מנסיונו האישי בשראה קישוט בקיר הוא עצם את עיניו.

60 במהדורתו לתהלים עם תרגום ופירוש רס"ג, ירושלים תשכ"ו, בהערה לפסוק, כתב "באמונת" והוסיף הבהרה: "במחשבה ובלב". אך נדמה לי שמו"ר הקפיד והדגיש תמיד שהמונח 'אֶפְתָּאָד' / 'עֶקְיָה' (בערבית), הוא דעה, סברא שתיקבע במחשבתו של אדם לאחר החקירה והדרישה, ולא רק אמונה סתמית המתאימה להמונים. וראה מו"נ מהדורתו, ח"א נ, הע' 1.

61 הלכות בית הבחירה ז ט, אות יד.

62 על הקפדתם של חכמי תימן להתרחק מחיקוי סגנונם של אומות העולם גם בדבר דלית ביה מששא, ניתן ללמוד מאזהרותיו של רבינו במה שכתב בהל' עבודה זרה יא ב: "לא יבנה מקומות כבנין היכלות של עבודה זרה כדי שיכנסו בהן רבים כמו שהן עושין", והעיר מו"ר באות ו: "ובתימן נמנעו מלעשות כיפה בגג בית הכנסת כדי שלא לחקות את תבנית המסגדים של המוסלמים, אע"פ שלא היו אלה בתי ע"ז אלא מיוחדים לעבודת ה'". כזאת העיד וכתב במאמרו 'בתי כנסת בתימן' (לעיל הע' 62), עמ' 954. וממה שכתב "ובתימן", צריך למוד אם כוונתו שגם במקומותינו יש להימנע מלעשות כיפה, שהרי גם בית מדרשו נעדר כיפה, וכן בתי כנסיות אחרים לא עשו אע"פ שיש באפשרותם מבחינת המציאות.

63 בחוך: כל כתבי ר"ד קויפמאן, כרך א', פרנקפורט 1908, עמ' 93.

64 התרגום הוא תרגום חופשי לעברית שנעשה על ידי ד"ר אסתר מוצ'בסקי-שנפר, ביום ג כז אייר תשס"ד, ותודתי נתונה לה על כך. אין בתרגום החופשי במקרה דנן כדי לגרוע מן העקרון, משום שרוב הדברים והעדיפות במקורם הובאו לעיל.

65 ש' ארכיבולתי (Archivolti). בכתיב אחר, מקובל יותר: "ארכיוולטי" – סופר, מדקדק ומשורר באיטליה.

66 חי בשנים רע"ה (1515) – שע"א (1611). ספרו החשוב 'ערוגת הבושם', עוסק בדקדוק ובשירה. ציורים, קישוטים ועיטורים.

מקורות: אבודרהם ושלחן ערוך נגד ציורים של של בתי כנסת. ר' אפרים בן יוסף, תלמיד רבינו תם, אישר ציור ציפורים וסוסים, ומשה אור זרוע (אסר). מהר"ם מרוטנבורג אסר ציורים בתוך כתב יד של המחזור.

תוס' יומא (נד ע"א) [ד"ה 'כרובים דצורתא'. א"ק] אסר[ון] מעצם תשובת הרמב"ם. אף שר"ש ארכבולתי היה סבור שאין בכך כלום, מ"מ אסר בעקבות תשובת הרמב"ם. על השאלה אם מותר לצייר, ענה לאסור. אף שראה בתוך בתי-הכנסת הגרמניים של ויניציאה ציורים כאלה בקירות בהסכמה שקטה של הרבנים האחרניים, הוא ענה שזהו מנהג חדש של המון האדם, אבל כל רב בעל משקל לא היה מאשר אילו שאלו אותו. כהוכחה, הוא מביא דוגמא של בתי-הכנסת של יהודי המזרח שקירותיהם חפים מכל קישוט. אמנם בהיכל היו מציירים ללא הגבלה, אבל במקום זה היה מצוי שליח צבור, ולכן אין הסח דעת משאר מתפללים.

אביו של שמואל, ולוי - אין לקחת מהם דוגמא בנוגע לַצֶּלֶם שהיה בבית הכנסת בנהרדעא,⁶⁷ משום שהם היו אנשים רוחניים ולא שמו לב לפסל. על כן ודאי שהם עצמו עיניהם, וכל זה היה אונס השלטון.

בבית המקדש היו קישוטים שנעשו בהוראת האל מחמת רוממות המקום, ואין כאן הסח דעת, מה שאין כן באומנות הזרה.

הפחד מתמונות בעם ישראל היה נפוץ, עד שאפילו בשער בית המקדש חותמת המלך שעליה היתה צורת נֶשֶׁר הורדה על ידי הפרושים.

ארכיבולתי הרגיש שעם [= למרות] כל מיני ציטוטים, אי אפשר להגיע אלא למסקנה, שהאיסור לקישוט תמונות בבתי-הכנסת אם לא היה קיים, היה צריך להמציא אותו מבחינה הגיונית.

דבר זה תואם לבית יין המתאים למנהגי גויים או לתאטראות, אך בשום פנים לא לבית כנסת עם המעמד המרומם שלו.

נוסף לזה, קישוטים כאלה עשויים להביא אנשים לחשוב שבציורים בבתי כנסת ישנם שרידים של עבודה זרה.

מי יודע אם בגלל קישוטים אלה בבתי כנסת בעת העתיקה, תופעה זו לא גרמה לטענה של אַפִּיוֹן⁶⁸ שהיהודים מתפללים לראש חמור (חיד"א, שם הגדולים).

ארכיבולתי חפץ בסמכויות רבניות כדי שלא יהא דעת יחיד. בקשתו לרבנים בצפת נענתה בחיוב (למשל ע"י ר' משה אלשיך, ר' שלמה אלקבץ ור' יעקב בירב הצעיר), שמעתה אין לצייר, אך את הקיים להשאיר. (ע"כ התרגום החופשי).

כפי שכתבנו בהערה, אכן התרגום מעט כבד ומלא אי בהירות בפרטים מסוימים, אך מידת העיקרון ורוח הדברים נשאר.

67 עבודה זרה מג ע"ב. וכתב הרמב"ן בחידושיו (ירושלים, תשכ"ב):

"ואנדרטא דאוקמה בכי כנישתא, פי' הגאון ז"ל דשעת השמד היה וכשפטל השמד העבירוהו משם, משמע דס"ל לגאון ז"ל דאע"ג דבעלמא לא חיישינן לחשדא, מכוער הדבר להניח שום צורה בבית הכנסת, דחיישינן שם לחשדא כיון שהוא מקום תפלה, דלמה הניחוהו שם, אבל כיון שבאונס הונח שם לכבוד המלך, מותרין להתפלל, ואין אוסרין עליהם משום שמא יחשדו". ותירוצו הגמרא "רבים שאני", לא פסקו הרמב"ם.

68 נואם יווני (25 לפה"ס – 50 לספירה) מראשי צוררי היהודים באלכסנדריה במאה הראשונה לספירה.

באשר לחלק מהמנהיגות הרוחנית וכיצד עליה לנהוג, או יותר נכון כיצד היא מתייחסת לתופעות כאלה והדומות לה כשההלכה נדחית לקרן זוית בעטיים של ההמון, וכיצד אני רואה את הדברים, ראיתי מקום להעלות כאן דברים שכתבתי בחבוריי:⁶⁹

...התרחקו הבריות מן המקור עד שהיסודות הפכו טפל, והמנהגים שנתוספו משך מרוצת הדורות לעיקר. שמא יאמר האומר: מאי חידוש בכך, ובכלל מדוע ממגמת כתיבתך ישנה הסתייגות נגד מה שנתאזרח, תופעה שלדידנו הקוראים יש בה כדי ברכה, ודומה למה שאמרו "הלפתא כבתראי"?

אף אני אומר להם: אכן כך הוא הדבר. חידוש בעצם הגילוי שבמרוצת הדורות נתוספו פיוטים נוסחות ומנהגים, בודאי שאין. אך המגמה להימנע מכל תוספת עד כמה שניתן, משמשת לי יסוד מוסד ועקרון עקרוני. ובכל זאת, יודע אני בעצמי כי כמעט יחיד אני בגישתי זו, והגם שיימצאו לי חברים לרעה, נער וספרם, ואף הם ישימו לפיהם מחסום פן יבולע וילועג להם בעוד לבם נוקפם בקושיות ותרעומות כאותו פטיש ההולם כפעם בפעם לקראת נחשים. איני חושב שישנה מעלה בקידוש הנהגות ותקנות חדשות ממה שלא תיקנו לנו אבות ראשונים, דהיינו חכמי משנה תלמוד גאונים והרמב"ם, וגם מתורתם ותקנותם של הגאונים מצינו לא מעט הסתייגות ודחייה בתורתו של הרמב"ם שעליה אנו אמונים.

שיטתם של חכמי התוספות וסיעתם שקבעו את הכלל "מנהג אבותינו תורה היא" (מנחות כ ב, תוס' ד"ה נפסל. וראה מקור נוסף, עבודה זרה לד א, תוס' ד"ה מתענין), גרם לכך, שהחזיקו במנהג גם אם לא עלה בקנה אחד עם ההלכה התלמודית. לא שָׁנָא אם הוא מיקל יותר מן התלמוד, או מבטלו כליל, או מחמיר עליו, דבר שלא חשו לו חכמי התלמוד בעלי המסורה⁷⁰ הקדומה. אמנם כלל נקוט בידינו "אין מנהג לבטל דבר האסור אלא לאסור את המותר" (רמב"ם, שביתת עשור, ג ג), והמובן מכאן שדרך החומרא מותרת ואף רצויה, אך יסוד זה נקבע לענין מסוים. ואמנם מצינו שיש שניסו להחילו גם לפרטים אחרים, בפרט כדי לצמצם ולהסתייג מהנהגות נפסדות המושפעות בדרך כלל מנימוסי העמים שישבנו ושיושבים אנו בתוכם, ולעיתים גם דרכי פורים שהחכמים נשרכים אחריהם ברגלים כבדות ופעמים קלות, ותלוי איזהו חכם. אותן תופעות שיש בהן כדי לערער את אושיות הדת, ולהפוך אותנו לעם עובד עבודה זרה, עם סרכות ובלעדיותהן.

כתבתי זאת מנהמת לבי, ולנגד עיני עומדות רשימות שהכנתי, ובהם הצבעתי על ההבדלים בין ההלכה וההנהגה שקבעו לנו חכמי משנה ותלמוד, הרמב"ם בעקבותם ובדרכם, לבין פסקים והנהגות שאין להם לא שורש ואף לא בית אחיזה, חלקן ראו אור וחלקן עדיין גנוזות. והיו דברי אלה לי ולשכמותי למצבת זכרון.

69 יסוד למהותם של המועדים ודרכי הנהגה הלכתית, 'יריעות אהרן, עמ' 109 – 110.

70 לדין צריך לומר 'מוסרה'. וראה בספרו של פרופ' יהודה רצהבי, אוצר לשון הקודש שלבני תימן, ת"א תשל"ח, עמ' 151.

בחיבור נוסף הערתי על אחת התופעות הקלוקלות⁷¹:

...והרבנים ביחסם לתופעה כעורה זו, נחלקים לכמה סוגים: יש מהם המתנהגים כהמוניים, בבחינת 'תָּבוּ סִפְרֵיָא לְמַהוּי פְּהַמוּנֵיָא'⁷² (עיין רמב"ם מאכלות אסורות עמ' טו, אות יב טור א, ד"ה רבנו בלאוין). יש מהם עומדים על דעתם דעת תורה ואין לאל ידם. יש מהם שותקים מחשש שמא ילועג ויבולע להם, ועתיד להיות היחס אליהם כיחס בני פומבדיתא לרבה (ראה שבת קנג א, ורש"י שם). יש בודקי בודדים הנוהים אחר ההלכה ומיישמים אותה למעשה, ומונעים מן ההמון לעשות ככל העולה על רוחם רוח נכאה ודלה...

בהא נחתינן בהא סלקינן:

- א. עטור בתי-כנסיות בדמויות בני אדם, בעלי חיים, צמחים, סמלים וצורות שונות, ידוע היה כבר בימי בית שני ובמאות הראשונות לספירה, כפי שנמצאו בתגליות הארכיאולוגיות.
- ב. נוהג זה בא בהשפעת השלטון הרומי במישרין בכך שהכנאים הרומיים עטרו בתי-כנסיות על-פי המקובל אצלם במקדשים ובמבני צבור, מחמת חוסר ידיעתם את יסודות דת ישראל. אולם כשסרה אימת מלכות מחקו היהודים חלק מן הסמלים, ולדעה אחרת עזבו כליל בתי-כנסיות אלה.
- ג. גורמים יהודיים שאינם יודעים דת ודין, נהו בחלק מן הדברים בעקבותם, והחלו לעטר בתי-כנסיות, אם בפסיפסים ברצפתם ואם בקירותיהם, במוטיבים הלקוחים מן המקרא, כגון דמויות מקראיות וסמלים דתיים כדוגמת שופר, מנורה, לולב, וכיוצא.
- ד. כשנערך ונסדר התלמוד, ובמסכת ראש השנה (כד ע"א-ב) ועבודה זרה (מג ע"א-ב) נוסחו העקרונות ההלכתיים לאיסור והתיר עיטורים וציורים, נמנעו היהודים מכך. מניעה זו החזיקה מעמד משך מאות שנים, עת החלו באירופה – בפרט באיטליה ובגרמניה – לעטר בתי כנסיות בעקבות ציורים ועיטורים שהיו בכנסיות, עד שגם שם קמו גדולי הפוסקים ומיחו בעושים כך ובקשו לצמצם את התופעה או אף לבטלה כליל.
- ה. גם כשהתירו בהלכה התלמודית לעטר לכייר ולצייר, לא התירו אלא רק במבני צבור או בבתי מגורים, אך לא בבתי כנסיות.

71 'איסור עישון ביום תשעה באב', מנחת אהרן, עמ' 209, הע' 8. עיין שם כל ההערה באורך.

72 השוה משנה, סוף מסכת שוטה, לפי נוסח חלק מכתבי-היד והדפוסים. וגם שם בגמרא, סוטה מט ע"א: "רבי אליעזר הגדול אומר: מיום שחרב בית-המקדש שרו חכימיא למהוי כספריא... וחזינא פעמא דארעא וכו'".

- ו. הרמב"ם הגדיר פרוכת מצוירת כדבר מגונה, והמליץ למתפלל שנקלע למצב שכזה לעצום את עיניו, על מנת שלא יאבד או שלא תיפגם כוונתו בתפילה. משמעות כוונה בתפילה נתבארה בלשון הרמב"ם בהלכות תפלה ד טז, ובמורה הנבוכים ח"ג נא, כותרת משנה 'הערה'.
- ז. מתוך התבוננות בלשונות הפוסקים ראשונים ואחרונים, לא מצינו שום פוסק, בפרט אלו המובהקים ובעלי שעור קומה, מי שמתיר לכתחילה תופעה זו. וכל שעשו במקרים מסויימים הוא להתיר כדיעבד תופעות כאלה ואחרות, ולדוגמא היתנו שיהו למעלה מקומת איש.
- ח. יהדות תימן, בתימן, שמרה עד לעלייתה לארץ את העיקרון ההלכתי, והוא, שבית הכנסת משמש מקום למוד ותפלה מבלי להכניס בו מוטיבים וסמלים זרים לעולמה של היהדות הצרופה. גם בארץ ישנם בתי כנסיות בודדים כדוגמת בית מדרשו של המאה"ג הגר"י קאפח זלה"ה הדורך בדרך ההלכה ובמסילתה, והינו חף מכל סממן זר.